Нещодавно було цеє... Вечірнє небо заквітчалось весняними хмарками, мов гірляндами з зеленого барвінку. Сплинув поміж хмари блискучий місяць, і ніби з води виринули у невеличкому місті білі будови того жидівського кварталу, що в темряві здавався таким сумотним та злиденним.

Аж ось упали на трухляві дахи яток та крамниць оксамитові .тіні, сипнув хтось жмені рожевого бляску в сумовиті шибки ветхих віконець, золотом нашвидку побризкав смітники — і увесь бруд жебрацького кварталу згорів, здавалось, на потайному огні.

Занедбаний квартал засяяв, оновлений... На будинках і коло будинків скрізь по улицях міста цвіли в місячному бляску повні глибокої думки суворо-таємничі велетні квітки — переможні, огнево-червоні прапори. Мов після бурі, після грози, що свіжим дощем зросила ці темно-червоні троянди, віяло од їх у місті легким і радісним духом. Подихом волі й братерства. Гомоном м’яким і вільним, як шуми весняної поводі, невважаючи на вечірній час, грало й гуло все місто. Зблизьку і здалеку, з широких улиць і з глухих переулків рясно лунали незлобиві, радісні вигуки, лагідно-бадьорі розмови та вільний, незмушений сміх. Без дружньої, радісної осмішки навіть незнакомі між собою люди не могли зустріватися.

По узенькому переулку кварталу, вимахуючи, як вітряк, руками і спотикаючись на позабивані стовпці, тінню пересувався кошлатий силует.

Коло похилених воріт, що стояли поруч із стареньким будинком, мохом і цвіллю поросли м, почорнілим од давнини, із темряви обізвався привітний молодий голос:

— Де ти так довго барився, Авруме?

Волохата постать спинилася і взялася рукою в боки:

— Це ти, Ліє?

В тіні єдиного на увесь переулок наполовину засохлого куща акації сиділа на ослончику в білому святковому вбранні молода жінка.

— Еге! — здивовано промовила вона сміючись.— Да ти п’яний, Авруме?

Аврум Марчик, тихий трудяка-кравець, що в його завжди бадьорий вираз на марному, кволому обличчі, тепер справді скидався на п’яного: його червоні, хоруваті од щоденної праці очі горіли, як підмальовані, уші червоніли свіжими бутонами півоній і горіли, осмішка непереможно розпливалася по обличчю.

— Так, так, Ліє,— промовив він, весело сміючись,— я п’яний, я зовсім п’яний. Дивись — я на ногах не встою! — І він почав хилитатись по дорозі, затинаючи п’яної пісні, якої наслухався колись на ярмарку од селюків:

Та було б тобі горілки не пити...

Та було б тобі нас трьох не любити...

— Ой ти, шарлатан! За які ж гроші ти напився? — сміялася Лія.

Далі перестала сміятися й промовила серйозно:

— Ну, годі, Авруме, скажи краще, де був,— на мітингу?

— Був на мітингу, говорив промови, і всі кричали і в долоні ляскали: браво, біс, Аврум Марчик! — похвастався Аврум.

— Ти говорив промову? — неймовірно й іронічно перепитала Лія.— Про віщо ж ти міг говорити?

— Я розказав тільки одну маленьку казочку.

— Яку казочку? Про віщо?

— Ось я тобі зараз розкажу.— І Аврум сів поруч.

Весело насвистуючи щось собі під ніс, мимо проходив велетень Косенко, гуляка-коваль. Аврум завжди чогось боявся його — тепер сміливо і розв’язно обізвався до його:

— Добривечір, товаришу!

Велетень, пригнувшись, став приглядатись до Аврума.

— А-а! Аврум Марчик, бідний кравчик! — засміявся він і весело додав: — Здоров, здоров, товаришу!

— Ну, що — чуєш? — просвітлівши, промовив до Лії Аврум, коли висока постать, посвистуючи, як і перше, зникла в тінях.— "Товариш!"

Лія нічого не сказала, зітхнула повними грудьми, і радість теж тихо засяяла на її молодому обличчі.

— Авруме, розкажи, про що там говорили на тому мітингу,— лагідно, з цікавістю почала вона прохати Аврума.

Аврум почав вигадувати жінці якусь казку, що ніби її він казав на мітингу.

Справді ж було воно не так. В дійсності він не міг сказати людям тієї казки. Під час гарячих промов на мітингу, які одна за другою огняним дощем сипалися з трибуни, вона спалахнула у його полум’ям, забила дух, і його вихрем винесло на трибуну. Аврума всі знали в місті, завжди нужденного і завжди бадьорого, всі знали і всі любили за його щирі, хоч і невдалі вигадки. Тепер усі сподівались од його якогось жарту, і одна його постать на трибуні вирвала тоді з натовпу бурю радісного галасу і тріскучих аплодисментів.

— Гляньте, Аврум, Аврум Марчик!

Коли він єдиний раз у своєму життю побачив перед собою море людських голів, безліч уважних очей, які привітно дивилися на його, осміхаючись і покірно, із жадобою дожидаючи од його слова, він почув, що ноги під ним затремтіли, а з очей чогось бризнули сльози, і він замість жарту зміг усього тільки промовити:

— Товариші, я хочу сказати вам одну маленьку казочку: "Жив собі на світі жидок Марчик, бідний кравчик".— Далі, скільки він не напружувався, скільки не махав руками — виходили тільки смішні, покалічені слова, а та казка, що огняним клубком поверталася в його грудях, не виходила.

І через кілька хвилин він заплакав, махнув безнадійно рукою і став, спотикаючись, зіходити з трибуни.

Люди підхопили його на руки, щось, сміючись, кричали йому бадьоре і лагідне, підіймали вгору, тиснули йому дуку, цілувалися з ним.

Тепер по всіх його жилах ніби грали музики. Усе навкруги здавалося новим і химерним, ніби з усього було здійнято велике рядно; увесь світ став йому такий, який тільки бачив він колись давно-давно у сні чи в дитинстві. Дивиться він на місяць — і йому здається, що з того часу, як він хлопчиком лазив з товаришами по верхах яток, він і досі більш ні

разу не бачив, щоб місяць світив коли-небудь. Раз у раз вечорами він тільки бачив світ брудного каганчика, що до його шив і латав дівочі кохти, парубочі піджаки та жилетки.

І він казав тепер поважним, авторитетним голосом, як голова сім’ї:

— Подивись, Ліє, це нарочито для такої великої радощі бог послав нам сьогодня місяць!

Лія засміялась:

— Місяць, Авруме, і вчора світив, ще більший, ще повніший.

Аврум хотів було сперечатися, та Лія рішуче завірила його, що місяць сьогодня повинен світити незалежно од людської радощі, і Аврум, зітхнувши, змовк.

Десь за жидівським кварталом, де хмарою здіймався до неба зелений панський парк, срібними крем’яхами розсипався соловей.

І казав Аврум, прислухаючись до його співу:

— Ти чуєш, Ліє, пташка — і та радіє волі!

Лія обгорнула його рукою за шию і почала пестити, як мати, і жаліти:

— Бідний ти мій кравчик, Аврум Марчик! За тією працею тяжкою, каторжною це ж ти не бачив, як сонечко світить, як сади розцвітають, як у небі зорі сяють; це ж ти не чув, як пташки співають!

Аврумові од цього не робилося журно: він пильно слухав солов’я.

Прислухався він до його щебетання з цікавістю, приплющивши одно око, і йому здавалося, що він чує чиюсь жартовливу, веселу мову десь за дверима, звідки тільки чути голос, а слів не можна розібрати. Далі йому здалося, що то іменно до його крізь двері шабарчить жартовлива пташина, чимось дражниться, сміється.

— Що він говорить? Ось послухай, Ліє! — сміючись, казав він жінці. І вони обоє заслухались, і змовкли.

Аврум помалу почав розуміти щебетання солов’їне: "Не сказати тобі, Авруме, людям тієї казки,— щебетала лукава пташка,— та цій біді можна запобігти..."

"Як?"

"А ось як... Коли б замість твоєї доні Розочки та був синок — Мойша. Він би виріс великий, навчився б по книгах і сказав би твою казку усім людям. Коли ж у тебе дочка Роза, а не синок Мойша!"

Замовкла пташка, а потім знову починає стиха, улесливо та хитро:

"Та й це не біда, Авруме! Хочеш, я тобі щось пораджу!"

"Що?"

"А ось що!"

А далі, ніби жартовлива дівчина-угара, соромливо закрившись хусткою:

"Ох! Тьох! Ха-ха-ха!" — і зайшлася придушеним сміхом.

Тепло стало на душі в Аврума; він прихилив до себе голову Лії, хитро перекосив око, що завжди він робив тоді, коли мав на думці жарти, і нишком почав їй шепотіти на ухо.

Лія спершу уважно слухала його, далі швидко одхилила од його лице, і воно одразу спалахнуло, як досвітня зоряниця:

— Безстиднику, а годувати чим будеш? — взявши його за ухо, тихо одказала вона.

— Тепер у світі буде жити вільно, усім буде легко, радісно.

— Ні, ні,— соромливо і серйозно казала Лія,— одно маємо, то й буде з нас того клопоту.

— Коли ж то дівчинка, а нам треба хлопчика,— гаряче доводив Аврум.— Він буде щасливий, розумний, він буде учений, його виберуть люди і пошлють за депутата, і він буде говорити людям гаряче слово про те, що таке воля.

Лія слухала його мовчки, затулившись рукою, потім загорілася, як квітка, і в її очах, перемагаючи одне одного, загоралися то жартовлива рішучість, то боязка осторога, а обличчя її все горіло і розгоралося, як перед зіходом сонця на поранні тло ясного неба.

І довго чути було тієї ночі серед тиші сну їх тиху розмову і боязкий сміх. Здавалося, двоє таємних змовців радилися святкової ночі на завтра впорядити ще більше свято, з якого здивуються і звеселяться усі люди.

Місяць дослухався й дослухався їхньої мови, здіймався все вище над ними, дедалі все мінився і блід, ніби чув щось недобре, чому зарадити не міг...

Минуло літо і осінь. Минула й зима. Знову розвивалися сади, ховаючи кам’яні будови міста під свої тіні.

Кучеряві яблуні і груші в білому цвіту. Як заквітчані на шлюб дівчата, пишаючись, визирали вони скрізь із садів, ніби дожидаючи того, кому судились.

Вже високо піднялося на небі сонце, а по улицях в місті не було помітно ні звичайного мирного гомону, ні працьовитої метушні.

Тиша важка, як камінь, і грізна, як божа кара, висіла над улицями. Десь тільки дальше, в центрі міста, чути було якесь ритмічне грюкання та глухий гук, що скидався на шум недалекого урагану.

По найглухіших переулках, по загородніх бескеттях і кручах мовчки, як тіні, бігли кудись обшарпані люди, навантажені усяким злиденним збіжжям і драптям. Багато з їх волочили за собою переляканих дітей, що, не встигаючи бігти за великими, спотикались, губили свої шапки й черевики, до крові об брук розбивали, жалили і кололи об будяки брудні та худенькі босі ніжки. Дорослі люто шарпали їх за руки, затуляли їм рота і без жалю били по лицю, коли вони плакали од утоми або, не стерпівши гострого болю, мимоволі здіймали вереск.

По улицях — мертва порожнеча; ятки і крамниці позамикані, вікна і двері позабивані дошками; на деяких висіли мовчазні, скорботні ікони божої матері та в терновім вінку — Христа.

Тільки в одному старому і похиленому будиночку на жидівському кварталі були двері на улицю одчинені і коло їх метушилася самотньо жива душа, не маючи сили залишити свого гнізда й тікати з міста за потоком людей. То була стара Рахіль, мати Аврума-кравчика. Сам Аврум, змарнілий, наляканий, затурбований, то вибігав із хати на улицю, то знову швидко біг у хату; з хати долітав одноманітний стогін родильниці, що раз у раз переходив у викрики од нестерпимого болю.

Аврум вискочив простоволосий, розхристаний і нетерпляче, сполохано звертався до матері, що дивилася кудись у далечінь великими очима, ламала руки і шепотіла щось білими, як глина, губами.

— Ну, що там? Що?

— Оглух? Не чуєш? — крізь сльози промовила вона суворим голосом і показала рукою у той бік, звідки, як у морі хвиля, все ближче й ближче насувався глухий гук.

— Ой, гвалт! — вслухаючись, стиха промовив Аврум.— Ой, гвалт! — крикнув він у розпачі і вхопився за голову руками.

Із кімнати почувся болісний, слабий голос хворої:

— Аврум! Аврум! Скажи мені, що там діється? Чом ти мені нічого не говориш? Нащо дуриш?

— Іди ж, іди заспокій її. Тепер їй не можна тривожитись! — штовхала стара Рахіль до дверей сина.

— Що ж я скажу їй! Що скажу? — опираючись, плаксиво, як дитина, казав Аврум.

— Що скажеш? Тепер ти не знаєш, що скажеш? Чому ти раніш за це не думав, сопляк ти паршивий? — злісно, з презирством промовила Рахіль, блиснувши на сина сердитими очима.

— Ой, гвалт! — рвав на собі волосся.

Зігнутий, нещасний, як провинений школяр, сів Аврум долі, прихилившись до стіни.

Минуло кілька хвилин... І мати, і син не помітили болючого крику в кімнаті, не помітили і тієї урочистої тиші, що зразу за тим опанувала в їй.

Несподівано вирвався з кімнати пронизуватий, незнако-мий тоненький голос, ніби дзвінке привітання нової в хаті людини:

— Уа!.. Уа!..

Аврум раптово підскочив із місця, ніби його хтось люто шпортонув голкою. Нашвидку, тремтячи, пригладив він розкошланий на голові чуб і, застібнувши на грудях розхристану, давно не миту сорочку, прожогом кинувся в кімнату, ніби поспішаючись назустріч давно сподіваному високому начальству. Услід йому вітром, як молода дівчина, метнулася до хати стара Рахіль.

В низенькій підвальній кімнаті були вогкі стіни; маленькі вікна позатулювані старими ряднами та драними хустками. Ходила курна темрява, і стояв важкий специфічний дух. По кімнаті вештався рухливий силует баби-прийомниці. Побачивши Аврума, вона прихилила до його своє зморщене, урочисто спокійне лице і замріяно, з виглядом людини, що перебуває при великій тайні, що нічого, крім неї, не бачить і не знає, тихо і радісно поздоровила Аврума з сином.

Аврум нагнувся над ліжком і злякано став приглядатися до якогось кубла із брудного ганчір’я, що було накидано на ліжку коло хворої. З кубла визирало, сердито хмурячи безволосі брови, незадоволене та червоне од напруги мініатюрне лице людини; маленька людина вертіла голівкою і на увесь голос кричала, гримала, як той старий, сердитий архирей, що, несподівано наїхавши на парафію, гомонів на увесь причет за непорядки.

"Що у вас за безладдя таке? Чого темно в хаті? Чого брудно? Чого вонь? Що за ганчір’я порозкидане скрізь? Я вас!.." — здавалось, кричало капризне начальство. Мовчки, без суперечок, швиденько усі бігали коло

його, ніби почували себе винуватими; хлюпотіли водою, розмотували його і знову сповивали. В коротких і зляканих словах Аврума, здавалось, було чути: "Звиніть, звиніть, пожалуста..." Але новий, не звиклий до бруду і смороду гість, як суворий і непідкупний ревізор, і знати нічого не хотів: махав ручками, дригав ніжками, чхав і кашляв, вичитував і кричав все голосніше, все сміливіше...

Несподівано брязнуло вікно; з-під рядна, що ним воно було затулене, додолу упав камінь і покотився під ліжко хворої.

Разом із тим стало чути шум і гострий гамір недалекої юрби. На мить усі в кімнаті замовкли; хто де стояв — закам’янів. Далі зчинилася надзвичайно тиха і сильно напружена метушня.

— В чулан!.. В чулан ходімо!..— почулися тихі, задихані слова старої Рахілі.

Лія на ліжку раптово перестала стогнати, закусила губу і, перемагаючи нестерпимі болі, біла, як стіна, лихорадково почала підводиться з ліжка. Руки і ноги тремтіли у неї од слабості, проте вона уперто намагалася злізти з ліжка. Ступивши на долівку босими ногами, вона обіруч вхопила народженого, притисла до грудей і повернулась, щоб іти з хати. Ноги не мали ще в собі держави, зразу затремтіли, і вона поточилася.

Її з обох боків підхопили руки Аврумові і його матері; її повели з хати в маленькі сінці, де під драбиною була помітна стара ляда. Ляда в чулан одчинилася, і звідти тхнуло тяжким, кислим духом. Один по одному вся сумна процесія сховалася в темряві. І було чути, як у глухій глибині чулану всіма фібрами своєї вільної душі протестував новоприбувший гість:

"Куди я попав? Що за країна, що за дикуни! Не вспієш на світ показатися, як уже каміння летить тобі в голову! Куди ви тягнете мене?

По якому праву? Знать я нічого не хочу! Я не хочу в чулан! Світу давайте! Світу! Повітря!.."

Ляснули двері чулану, загримів залізний засов, і голос протестанта потонув за дверима в глибині підвалу...

* * *

Слухайте ж, що казали після того люди:

Увесь жидівський квартал був кругом оточений і відданий огню. Хто намагався вирватися із полум’я і прорватися через лаву, натикався на багнети. Нелюдські крики і стогони залунали з оточеного кварталу, та незабаром бурею заревла криваво-чорна пожежа, здійнялися під небо хмари чорного диму— і все було покрите і заглушене.

Погинуло все, що було там живеє.

Загинув там, казали, і Аврум-кравчик. Загинув сам, загинула його сім’я, і осталася недоказаною його казка.

На тому місці, де стояв той квартал, чорніє тепер сумна пожарина, серед ясного дня тьмарить світ...

А ночами там вітер гуде по руїні, попіл роздуває, співає:

Жив собі жидок Марчик,

Бідний кравчик...